

OSMANLI SARAY KİLİMLERİNİN DESEN YAPISI

Gülay Yangöz GÖKSU*, Şerife ATLIHAN**

*YL Tez Öğrencisi, Marmara Üniversitesi, mlk_gly@hotmail.com

**Profesör, Marmara Üniversitesi, atlihanserife@gmail.com

ÖZ

Anahtar kelimeler:

Otağ Kilimleri,
Osmanlı Saray
Kilimleri, Kilim

Osmanlı Saray ihtiyaçları içinde giysi ve döşemelik kumaşlar kadar yaygılar da önemli bir yer tutar. Günümüze çok sayıda saray halı ve kilimi gelmemiştir. Saray halı ve kilimlerinin kendine özgü; malzeme, desen, renk ve teknik yapıları vardır. Desen ve renkleri üretildikleri dönemlerde moda olan diğer saray dokuma ve işlemelerine benzerlik göstermektedir. Bunlarda genellikle bitkisel, simgesel ve çok az da geometrik motifler yer alır. O dönemde desenler saray nakkaşhanesinde yapılmaktadır. Nakkaşhanede çizilen motifler uygulandıkları alanlara göre biçim alırlar. Örneğin; çinide uygulanan bir motifin çizgileri, motifin çizimine yakın bir görüntü verirken, halı ve kilimlere uygulandığında köşelendiği görülür. Bunun nedeni, halı ve kilimlerde atkı ve çözgü ipliklerinin kalınlıklarına bağlı olarak birim alanda daha az çözgü teli olmasıdır. Bu köşelenmede, Anadolu halı ve kilimlerinde görülen desenler gibi sistematik bir yapı yoktur. Anadolu'daki motifler bitkisel de olsa geometrik formlar içinde stilize edilmiş, sayılabilir duruma getirilmiştir. Saray kilimlerindeki motifler kilimlerin zemininde tekrar etse bile ezberlenebilir yapıda değildir. Dokumada süreyi kısaltmak ve kolaylık olması bakımından da desenler köşelenirken aynı zamanda sadeleştirilmiş, küçük ayrıntılardan kaçınılmıştır. Kaynaklarda saray kilimlerinin sultanlar sefere çıktıklarında otağların zeminine serildikleri belirtilmektedir. Genellikle tek parça olup boyutları büyüktür. Bu makalede saray kilimlerinin motif ve desenlerinden örnekler verilecektir.

DESIGN STRUCTURE ON OTTOMAN KİLİMS

ABSTRACT

Keywords:
Sultan's marquee,
Ottoman court
kilims, Kilims

Among the needs of Ottoman Palace, rugs as well as clothes and upholstery fabrics occupy a remarkable place. Of the Ottoman Palace rugs and carpets, not much have survived to the present day. The rugs and carpets have got their own material, pattern, color and technical structures. Their pattern and color characteristics resemble other woven and embroideries of the Palace which were then trendy. Mostly floral figures and symbolic motifs and to a lesser appeared geometrical forms were depicted in these rugs and carpets. Patterns were used to be created in Nakkaşhane (pattern drawing workshop) of the Palace in this period. The motifs drawn in Nakkaşhane would be shaped depending on the object they were applied. For instance, the motifs with curved lines will be applied on Çini, and then the image of motif appeared almost identical to its original shape. The same motif is going to be angled in rugs and carpets depending on the density of warps and wefts in unit area. The motifs in court style are not in systematic structure exists as seen in Anatolian rugs and carpets. Anatolian motifs, though floral, are stylized in geometrical forms and therefore are countable and they can be memorized. On the other hand the motifs of court carpets which are repetitive on the surface cannot be memorized. In order to shorten weaving time and for convenience, the patterns are simplified and little details are avoided. According to the relevant literature, the carpets of court would be laid on the ground of Sultan's marquee when his army set out for military action. These would often make of one single piece and larger size. In this article, some examples on motif and figures of court carpets are presented.

GİRİŞ

İnsanlar dış etkenlerden korunmak, yaşadıkları ortamı sıcak ve güzel hale getirmek gibi gereksinimlerini farklı yollardan karşılamışlar, çeşitli eşyalar üretmişler ve yöntemler geliştirmişlerdir. Bu uğraşlardan biri de dokumadır. Bitkisel ve hayvansal kaynaklardan elde edilen liflerden yapılan iplikler dokumanın temel malzemesidir. Dokuma dikey ve yatay ipliklerin birbiri içinden geçerek ortaya çıkardığı bir yapıdır. Bu yapı oluşturulurken zamanla farklı örgü yapıları geliştirilmiş, dokunurken ya da dokunduktan sonra üzerine birtakım şekiller yapılmıştır. Bu şekillerin bazıları ile mesajlar (sembolik motifler) iletmeye çalışılmıştır. Daha sonra bu sembolik motifler zamanla anlamlarını yitirmiş olsalar da birer bezeme elemanı olarak kullanılmaya devam edilmiştir. Günümüzde halen bu motifler geleneksel dokumalar, giysi parçaları, örtülerde ve yaygılar üzerinde görülmektedir.

Saray kilimleri bu yapının dışındadır. Köklü bir gelenek ürünü olarak ortaya çıkmamış, döneminin ihtiyacına ve modasına göre üretilmişlerdir. Desenleri de dönemin sevilen natüralist ve geometrik motiflerinden oluşmaktadır.

1. Kilim

Anadolu'ya ilk gelen göçebe Türk toplulukları yerleşik yaşama geçmeden önce geçimlerini hayvancılıktan sağlamışlardır. Daha sonraki yüzyıllarda da bu devam etmiştir. Türkler arasında yerleşik yaşama geçenler tarım ve zanaat işleriyle uğraşmışlardır. Bunun yanında göçebe yaşamını sürdüren topluluklar havyacılık yapmaya devam etmişlerdir. Sürülerinin eti, sütü, yünü, kılı ve derisinden yararlanmışlar, hayvanlarının yünlerinden kendi ihtiyaçları için çeşitli dokumalar yapmışlardır. Özellikle halı kilim dokumacılığı baştan beri göçebelerle özdeşleşmiştir. Çünkü göçer toplumların çadırlarının örtülerinden başlayarak, çadırlarında kullandıkları yaygılara (halı, kilim, çul, keçe), örtülere, çuvallara, heybelere, torbalara ihtiyaçları vardır ve bunları kendileri üretmek durumundadırlar. Bu ürünler desen, renk, boyut bakımından özgündür. Göçebeler ihtiyaçlarından fazlasını satarlar. Yerleşik olan Yörükler geleneklerini köy, kasaba ve şehirlerde devam ettirmişler; evlerde, atölyelerde halı kilim dokumacılığı yap-

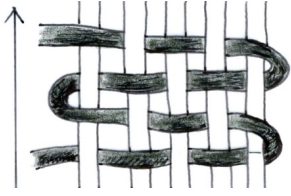
mışlardır. Atölye üretimi sipariş ya da ticari amaçlıdır ve özgünlük yoktur. Kilimler halk ve saray yaşamında çeşitli amaçlar için (yaygı, örtü, perde, sargı) yaygın olarak kullanılmışlardır.

“Kilim sözcüğü, Orta Asya'dan Doğu Avrupa'ya kadar olan coğrafyada ve Kuzey Afrika'nın bir bölümünde farklı telaffuzlarla, hecelemelerle kullanılan, havsız dokunan yaygıların genel ifadesidir” (ATLIHAN, 2011: 36). Havsız dokumalar kendi içinde; dokuma ve desenleme tekniklerine, kullanıldıkları yere göre farda (ilikli kilim), sili, cicim, bozluk, çul (desen atkısı ile desenlenenler) gibi isimler alırlar. Binlerce yıldır dokunan kilimler ortaya çıktıkları kültürün özelliklerini almış, bununla beraber üretildikleri toplumun örf, adet, inanç, yaşayış biçimleri ile şekillenmişlerdir. Ayrıca kilim motif, renk ve tekniklerinde toplumlararası ilişkilerle etkileşim de görülür. Kullanıldıkları yere göre kilimlerin desen düzenlemeleri farklılık gösterir. Kilimlerde genel olarak zeminlerin desenle kaplandığı görülmekle birlikte; deve yükü örtüsü olarak dokunan kilimlerin bazılarında orta kısmın desensiz olduğu, bazı bölgeler ve aşiretlerde kilimlerin desensiz dokunduğu görülmektedir. Kilimlerin çok yönlü kullanıldığı görülür. Kilimler yerde, duvarda, örtü (sedir, yük, yüklük, beşik), perde ve cenaze sargısı olarak kullanılır. Taşıma kolaylığı vardır çünkü halıya göre daha hafiftir, birleştirilip dikilebilir ve katlanabilirler. Bu kadar çok kullanılması, doğal malzemeden yapılması nedeniyle yıpranma oranı yüksektir, dolayısıyla günümüze çok eski kilim örnekleri kalmamıştır. Fabrika üretimleri nedeniyle yenilerinin üretimi de çok azalmıştır.

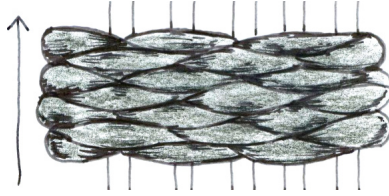
1.1 Kilim Tekniği

Dokumada iki iplik sistemi vardır. Dokuma yönüne göre dikey ipliklere çözgü (eriş, arış), yatay ipliklere atkı (argaç, geçki) denir. Bunlar bir sistem dâhilinde birbiriyle kesişirler ve kesişme dokumada “örgü” olarak tanımlanır. Kilimlerin dokuma örgüleri bezayağıdır (Şek. 1). Bezayağı, atkılarının yan yana duran çözgü tellerinin birinin altından, yanındakinin üstünden geçirilmesiyle oluşturulur. Bu örgüde atkılar çözgüleri gizlerse “atkı yüzlü dokuma” (Şek. 2), çözgüler atkılarını gizlerse buna da “çözgü yüzlü bezayağı” (Şek. 3) denir.

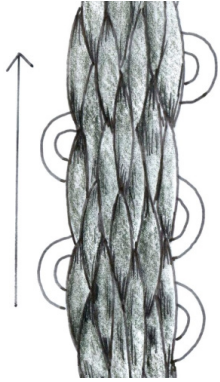
Desenlemeler atkı yüzü dokumalarda atkılarla, çözgü yüzü dokumalarda çözgülerle yapılır. Atkı yüzü desenlemeler genellikle kilimlerde kullanılır. İlikli kilimlerde desene göre renkli atkılar kendi sınırlarından geri dönüş yapar. İki rengin dönüş yaptığı kısımlarda boyda açıklıklar kalır. Bu nedenle bu tekniğe ilikli kilim tekniği denir (Şek. 4). Bazı dokumalarda zemin atkı ve çözgüsüne ek olarak desen atkı ve çözgüleri kullanılır. Anadolu kilimleri genel olarak atkı yüzü dokumalardır ve desenleri atkılarla yapılır (ATLIHAN, 2011: 38)

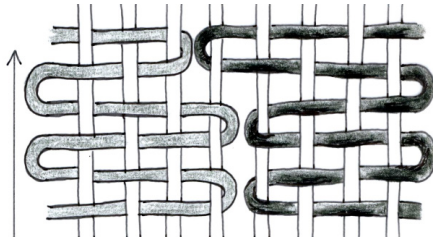
Şek. 1: Bezayağı dokuma tekniği

Şek. 2: Atkı yüzü bezayağı

Şek. 3: Çözgü yüzü bezayağı

Şek. 4: İlikli kilim tekniği

1.2. Desen Özelliği

Kilim motif ve desenleri kilimleri üretenlerin yaşam biçimlerinde kullandıkları yere göre sade ya da karmaşık olarak yer alırlar. Motif ve desenlerin biçim ve renkleri de halk ve saray kilimlerinde farklılık gösterirler. Bunun yanında dokumada, dokuma tekniği ve malzeme kalınlıklarına göre kavisli ya da köşeli olarak biçimlenirler. Anadolu kilimlerindeki motiflerin, geometrik ve stilize edilmiş bitkisel şekillerden oluştuğu görülür. Çünkü Anadolu'da dokuyucular desenleri ezberlerinden dokurlar, ancak yeni başlayanlar dokunmuş başka bir kilime bakarlar. Dokuyucu birkaç defa dokunmuş olduğu motif ve deseni ezberinde tutar. Ezberden dokumak bir sistematiği gerektirir. Bunun için motiflerin geometrikleştirilerek sayılabilir hale getirilmiş olduğunu düşünmekteyiz. Dokuma küçük yaşlardan itibaren annelerden ya da evin büyük kadınla-

rından öğrenilir. Annesi ile beraber çeyizini dokurken desen yerleştirmeyi de öğrenir (ATLIHAN,2011: 34-36).

Yazılı kaynakların birçoğunda desenlerin ilk dokundukları zamanlarda bezeme elemanı olmaktan çok ifade aracı (sembol) olarak şekillendiği belirtilmektedir. Bazı geometrik şekiller, bitkiler, hayvanlar stilize edilerek semboller oluşturulmuştur. Bu sembollerin bazıları zamanla anlamlarını yitirmiş birer bezeme elemanı olarak kullanılmaya devam edilmiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi, motifler sayılabilir duruma getirilmiş, birbirini tamamlayacak şekilde sistematiğe bağlanmıştır. Öyle ki bazı motiflerin zeminde bıraktıkları boşluklar da motif oluşturur (ÖZHEKİM, 2000: 147-151, 157-162).

Saray kilimleri desen ve renk özellikleriyle Anadolu kilimlerinden ayrılırlar. Saray kilimleri dönemin modasına uygun olan ve sevilen natüralist üslupta desenlenmişlerdir. Bunda saray nakkaşhanesinin önemi büyüktür. Desenlerin nakkaşhanede çizilmiş ve dokuyuculara verilmiş olduğu düşünülmektedir. Stilize edilmiş motifler, geometrik bir sistemde olmadıklarından ezberlenemezler. Saray kilimlerinin bir diğer ayırtıcı özelliği de oldukça büyük boyutta olmalarıdır. Bu kilimlerin sefere çıkan sultanların otağlarının zemininde kullanıldığı belirtilmektedir. Otağlar, içinde sultanların konakladığı, savaşlarda kullanılan devasa çadırlardır (ERSOY, 1990: 2-7).

Saray kilimlerinden günümüze ulaşanların sayısı oldukça azdır. Doğal malzemelerden yapıldığı ve çadır zemininde kullandıkları için çabuk yıpranmış olduklarını göz önünde bulundurmak gerekir. "Ayrıca savaş ganimeti olarak bırakılmış olabilirler." (YETKİN, 1981: 375-386).

1.2.1. Desenlerin Biçimlenmesi

Osmanlı saray kilimlerinin desenleri dönemin natüralist üslubundadır. Bu dönemde nakkaşhanede çizilen motifler çini, halı, kilim, kumaş gibi birçok alanda sevilerek kullanılmıştır. Natüralist üsluptaki bu desenler bulundukları objeye ve üretim tekniklerine göre farklı görünüm alırlar (İNALCIK, 2008, 47-52). Örneğin en çok kullanılan lale ve karanfil motifinden örnek verecek olursak, bir çini (Res.1) üzerindeki lale ve karanfil daha net çizgiler verirken; kumaşa, kilime ve

haliya uygulandığında teknik ve malzeme gereği görünüm farklılaşır (Res.2, 3, 4). Dokuma tekniği piksel mantığıyla çalışır. Her bir çözgü telini bir piksel olarak ele alırsak, birim alanda piksel arttıkça daha net bir görünüm elde edilecektir.

Res.1: Çinide lale 16.yy. İzmit (Özel kol.)

Res.2: İşlemede lale ve karanfil 16.yy.

Res.3: Kumaşta lale ve sümbül 16.yy, Çatma

Res.4: Kilimde lale, karanfil, 17.yy. (HALI 5)

Res.5: Halıda lale, karanfil, sümbül, 17.yy (HALI 44)

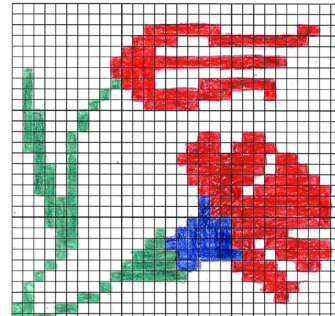

Res.6: Çorapta karanfil 20.yy, (ATLIHAN Kol.)

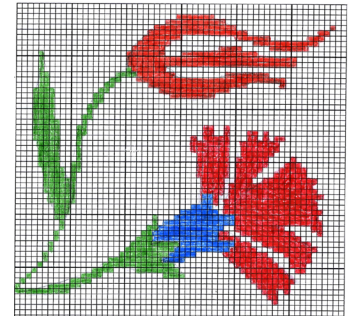

Res.7: Sol yarı desen kartonu, sağ yarı dokunmuş tapestry ayrıntısı. Aubusson Karton Müzesi, cliché chantalchirac@hotmail.fr Pont de la Terrade 23200 Aubusson, /Fransa

İplikler ince olup birim alanda çözgü teli sıklık artarsa Resim 7'de görüldüğü gibi, tasarıma en yakın görüntü elde edilir. Burada örnek olarak ele alınan lale ve karanfil motifleri 10 cm x 10 cm / dm² bir alanda, iki farklı çözgü sıklıklarında hazırlanmış kareli kâğıtlar üzerine çizildi ve karelendiler. Tel sıklığı 30 x 30 / 1 dm² alanda karelenen motiflerin kavislerinin köşelendiği (Şek.5), tel sıklığı 60 x 60 / 1dm² olarak hazırlanmış kareli kâğıt üzerine çizilip karelendiğinde ise kavislerin daha iyi verilebildiği görüldü (Şek.6).

Şek.5: 30 x 30 / 1dm² (Gülay Yangöz, 2016)

Şek.6: 60 x 60 / 1 dm² (G. Yangöz, 2016)

Piksel örneğinde olduğu gibi, çözgü tellerinin birim alanda az ya da çok olması, çözgü tellerinin kalınlığıyla orantılıdır. İnce ve birim alanda çözgü teli sıklığı fazla olan dokumalarda ayrıntılı ve kavisli motifler yapılabilirken, birim alanda çözgü teli kalın ve az olan dokumalarda ayrıntılar ve kavisler aynı görünümde verilemez. Örneğin 10 cm'de 60 çözgü teli olan bir dokumada elde edilen kavisli bir motifi, 10 cm'de 30 çözgü teli olan bir dokumada aynı boyutta uygulanmak istenirse kavisler köşelenir. Kısaca kavisli, yuvarlak hatlı desenlerin görünümünü korumak için, ya birim alandaki çözgü tel sıklığı (sayı) arttırılmalı, ya da sıklık arttırılamıyorsa motif boyutları büyütülmelidir (Şek. 5, 6).

SONUÇ

İnsan yaşamında ihtiyaçlara göre üretilen eşyaların en önemlilerinden biri de tekstildir. Tekstil başlığı altındaki yelpaze oldukça geniştir. Tekstiller kullanılacakları alana, iklime, malzemeye, sosyal sınıflara ve inançlara göre biçimlenir ve üretilirler. Bu nedenle her coğrafyanın ve o coğrafyada yaşayan sosyal sınıflar arasındaki tekstiller farklılık gösterir ve bir kimliğe bürünür. Ülkemizde de geçmişten bugüne yönetenler ve yönetilenlerin giyim kuşamında kullandıkları kumaşların, örtü, halı, kilim gibi yaygıların üretim teknikleri, malzemeleri, desen ve renkleri farklıdır. Konumuz olan saray kilim desenleri de halk bünyesinde dokunan kilim desenlerinden farklıdır. Halk kilimlerindeki motif ve desenler bitkisel de olsa geometrik formlar içinde stilize edilmiş, sayılabilir duruma getirilmiş ve ezbere alınmışlardır. Bu motifler binlerce yıldan beri günümüze taşınmışken, saray kilimlerinin desenleri bir dönem içinde görülüp kaybolmuştur. Bir anlamda dönemin zevkine ve modasına dâhildir. Öyle ki malzeme yapısı ve dokuma tekniği kavisli desenlerin ortaya çıkarılmasında elverişli olmasa bile, diğer objelerde kullanılan motiflerin kilimler üzerinde de uygulandığı görülmektedir. Günümüze kalmış Osmanlı Saray kilimlerinde bitkisel motiflerin köşelendiği görülür. Desenlerde kavislerin çizildiği gibi verilebilmesindeki en önemli etken, atkı ve çözgü ipliklerinin kalınlıklarıdır. Kilimlerde çözgülerin kalın ve sayılarının birim alanda az olması nedeniyle belirli boyutta bitkisel bir motif uygulamada köşelenmiştir. Bilgisayardaki resimlerin çözünürlük hesabında ele alınan piksel sayısı gibi, dokumalarda da iplikler incelikle birim alandaki çözgü tellerinin sayıları artar ve desenlerdeki kavisler ayrıntılı olarak verilebilir. Geometrik motiflerde çözgü teli sayısı motif biçimlerinin verilmesinde fazla etkili değildir. Buna rağmen geometrik motifler halk dokumalarında, bitkisel motifler ise Saray ve çevresinde uygulanmıştır. Bunların desenleri dönemin üslubuna göre Saray nakkaşhanelerinde hazırlanmıştır.

KAYNAKÇA

- ASLANAPA, Oktay, Türk Halı Sanatının Bin Yılı, İstanbul 2005
- ATLIHAN, Şerife, 18.-19. Yüzyıl Anadolu Kilimleri, Gülgönen Koleksiyonu, İstanbul 2011
- BALPINAR, Belkıs, HIRSCH, Udo, Vakıflar Müzesi Kilim Kataloğu, İstanbul 1982
- DENNY, Walter, B., The Classical Tradition in Anatolian Carpets, The Textile Museum, United Kingdom 2002
- ERBEK, Güran, Kilim Kataloğu, No:1, İstanbul 1988
- ERSOY, Ayla, Osmanlı Saray Kilimleri, İlgi Dergisi, Yıl:24, Sayı:61, İstanbul 1990
- İNALCIK, Halil, Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar, İstanbul 2008
- ÖLÇER, Nazan, Türk İslam Eserleri, Kilimler, İstanbul 1988
- ÖZHEKİM, Didem, Anadolu'daki Kirkitli Dokumalarda Görülen Geometrik Motiflerin Kullanım Nedenleri (Bergama ve Çevresi), Basılmamış Sanatta Yeterlilik Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2000
- YETKİN, Şerare, Osmanlı Saray Halılarından Yeni Örnekler, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Enstitüsü, İstanbul 1977
- YETKİN, Şerare, Osmanlı Saray Sanatı Üslubundaki Kilimlerden İki Yeni Örnek, Vakıflar Dergisi, Sayı: XIII, Ankara 1981